

Fabra i Reus abans i durant el franquisme

AGNÈS TODA I BONET

Grup d'Estudis de Literatura Catalana Contemporània

Universitat Autònoma de Barcelona

La voluntat d'aquesta intervenció és col·locar la figura de Fabra en l'escenari reusenc i, per fer-ho, es tindrà en compte la situació que es genera amb Fabra tant abans com després de la Guerra Civil i posteriorment a la seva mort, sempre en relació amb Reus.

1. FABRA ABANS DEL FRANQUISME

Pompeu Fabra, tal com reporten Jordi Ginebra i Joaquim Mallafrè (2005, p. 153-180), va desplaçar-se, com a mínim, en tres ocasions a Reus per pronunciar una conferència. Foren el 25 d'abril de 1930, el 12 de gener i el 24 d'abril de 1932, la qual cosa indica el reconeixement públic que tenia Fabra i tota l'aportació que estava fent al voltant de la llengua.

Per posar-nos en context, en primer lloc, potser cal tenir present com es veia la llengua catalana aquell 1930 en què hi ha la seva primera intervenció a Reus. Joaquim Santasusagna —de qui Josep Iglésies destaca tres passions: «Reus, Catalunya i l'excursionisme» (Iglésies i Anguera, 1982, p. 13)— ens parlava en aquests termes sobre llengua catalana (Santasusagna, 1985, p. 68):

La llengua escrita, la llengua que han fixat els gramàtics i que usen els escriptors i la gent principal, ja sabem que és una llengua artificiosa, enlloc viva, tot i que parcialment ho és en tota banda. Aquesta llengua, anomenada literària, és el conjunt resumit i triat d'uns parlars localitzats en uns indrets i que són anomenats dialectes. Així com dins una mateixa nació hi ha uns llocs delimitats per uns accidents naturals dins els quals la gent ofereix lleus matisos en la manera d'ésser i en la manera de procedir i que són les comarques, també les àrees lingüístiques ofereixen aquestes distincions, degudes a causes diverses i,

com més profundes, més diferenciadores, les quals pesen en el lèxic, en la fonètica i en els girs i modismes d'un idioma.

Anant a les tres estades fabrianes a Reus:

— 25 d'abril de 1930: Fabra pronuncià «El català literari» al Teatre Bartrina, en un acte que es va convocar des de la Secció Excursionista, un fet conseqüent amb el que representa(va) l'excursionisme com a reivindicació nacional, tal com ho expressen aquestes paraules de Joaquim Santasusagna (1959, p. 97):

Recórrer una terra, en tot sentit, és demostrar-li afecte. Quan un hom no estima una cosa, l'abandona o l'arracona; quan li dedica els afanys és que n'està gojós. L'excursionisme, doncs, és l'amor activa a un país i cada romiatge és una prova nova d'aquesta estimació. Aquell que el practica es ret a «una» terra.

I, és clar, Santasusagna es refereix —i això és el que cal tenir en compte aquí— a la terra i la pàtria catalanes. I també és en aquests termes que Santasusagna presenta el mestre en un article a *Les Circumstàncies* aparegut el mateix dia de la conferència (2000, p. 19): «Ell representa un període ascencional [*sic*] en la marxa del renaixement de Catalunya i agabella una època que potser sigui la base sòlida d'un futur esperançador». I l'enllaça amb l'excursionisme (2000, p. 19): «Filòleg, enginyer, afectat a l'astronomia. Pompeu Fabra és, a més, un gran esportiu. Excursionista de resistència, ahir: tennista i nedador, malgrat els seus anys, avui».

Tornant a la conferència de Fabra, en aportar-li un to més genèric amb el títol que li va donar, es va optar perquè es convoqués des de la Junta Directiva, malgrat que un dels integrants, Pau Font de Rubinat, estava en contra de Fabra i de les seves normes. De fet, acabarà essent el mateix Pau Font de Rubinat qui presidirà la conferència. Una ressenya de la conferència es va publicar el 27 d'abril al diari *Les Circumstàncies* i després en dues ocasions a la *Revista del Centre de Lectura*: el mateix 1930 i el 1968, en commemorar-se el centenari del naixement.

Per referir-se al català literari, doncs, segons sembla, a partir de la ressenya de l'acte que en va fer Joaquim Santasusagna a *Les Circumstàncies* (1930, p. 1), tot i que sense signar (Ginebra i Mallafre, 2005, p. 162), Fabra va indicar que es tractava d'una tria que «fan les persones cultes o educades, en llur manera habitual d'expressar-se; la fan els escriptors; la fa el mateix poble, i, algunes vegades, cal també la intervenció del gramàtic»; i per fer-ho evident va utilitzar expressions com: *vaig anar-hi*, *hi vaig anar* i *hi vaig anar-hi*, en què es rebutja l'última per il·lògica. I va advertir que la llengua canvia i que això fa que del llatí fem cap al català. I que el poble opti per canviar la forma *riu*, que abans s'emprava tant per a la primera com per a la tercera persona del singular, i utilitzar *ric* per a la primera persona, per imitació dels verbs *dir* i *dur*, que fan *dic* i *duc*, i que el gramàtic ho

respecti. També parlava d'artifici, ja que «és resum de dialectes i treballs de selecció i això ho justifica». I reblava el clau parlant de «llengua nacional», ja que tot convergia en aquest punt.

— 12 de gener de 1932: el títol de la conferència de Fabra, en aquest cas, fou «L'idioma català enfront del castellà» i també es dugué a terme al Centre de Lectura. Després d'aquesta conferència alguns representants del Centre de Lectura es van reunir amb Fabra i va ser quan Pau Font de Rubinat va expressar-li el desacord amb les seves normes, a la qual cosa Fabra va respondre vehementment que no importava per quina norma s'apostava sinó que tothom apostés per la mateixa, afirmació amb la qual Pau Font de Rubinat va estar d'acord. Va ser en aquesta ocasió que Roman Bonet, *Bon*, va fer un dibuix de Fabra que després va publicar Josep Iglésies a *Don Pau* i que, posteriorment, també va recollir la *Revista del Centro de Lectura*, el 1968, en un número que va servir per commemorar el centenari de Fabra (núm. 186, febrer; en concret el dibuix apareix a la primera pàgina del número, o sigui a la 517). En relació amb la ressenya de l'acte, en aquest cas en trobem tres: a *Foment*, *Les Circumstàncies* i *Diario de Reus*; passo a continuació a fer-ne una síntesi per tal d'abordar què va dir Pompeu Fabra en aquella ocasió, tot i que la presència en aquest cas de tres ressenyes també ens ha de fer pensar en la valoració de l'acte.

En aquesta ocasió, Fabra fa referència a l'origen llatí de la llengua, una llengua que, amb la fragmentació de l'Imperi romà, també es va fragmentant. En relació ja amb el català i el castellà, comenta que una de les principals diferències és la fonètica, així com la pèrdua de les consonants finals, que el castellà conserva. I aquests exemples el porten a parlar de la impossibilitat de considerar el català un dialecte del castellà i de la problemàtica que suposa el bilingüisme perquè el català és la llengua col·loquial i el castellà la llengua de l'escola i això provoca un gran daltabaix mental —Santassusagna, en un editorial a *Les Circumstàncies*, el 13 d'abril de 1930, parla del bilingüisme català com a «mala fe molt evident», ja que està «produït per arraconament de la llengua autòctona, a causa de la força d'una invasió assimiladora» (Santassusagna, 1974, p. 19). I això el porta a afirmar, si més no en la ressenya a *Foment*, publicada l'endemà de l'acte («La conferència de Pompeu Fabra», 1932, p. 8):

És pel nostre interès que hem de voler que mentre s'adquireix el llenguatge vernacle no vingui una altra llengua a interferir-se. La segona llengua ha de venir després de saber la nostra. Convé que la llengua escolar sigui la catalana, no per motius patriòtics o romàntics, sinó per egoisme, per a tenir facilitat d'expressió.

Si pels nostres infants ho podem aconseguir, tindran una sort que no hauran pogut disfrutar nosaltres, i quan seran grans parlaran amb més precisió, no solament el català, sinó també totes les que hauran après [*sic*].

En la ressenya a *Les Circumstàncies* del dia 14, s'hi fa referència amb aquests altres termes («En el Centre de Lectura...», 1932, p. 1):

Per sobre de la llengua familiar, hi ha la llengua de la cultura i en aquesta fem el veritable aprenentatge. Si aquesta no és, però, prolongació de la primera, s'aniran introduint en la parla vernacla mots, construccions i significacions forasteres.

Per això acaba defensant l'escola en català de manera aferrissada per tal d'obtenir «una llengua digna, nacional, digna de tots els catalans».

Segur que és deutor o, si més no, inspirador en aquesta intervenció de Fabra un editorial de *Les Circumstàncies* de Joaquim Santasusagna del 28 de juny del mateix 1932 en què, precisament, es dedica a reclamar l'escola catalana que reclama Pompeu Fabra (Santasusagna, 2001, p. 184):

Hem, doncs, d'aspirar a posseir l'escola catalana i hem de voler que se n'aprofitin tots els infants catalans. Això menarà a ser honorada, el dia de demà, la nostra llengua, fins de manera instintiva, per part dels catalans que vindran i aquests no seran ja tarats, com nosaltres, de defectuositats expressives, que ens delaten ciutadans de categoria colonial.

— 24 d'abril de 1932: en aquest cas el mestre Fabra torna al Teatre Bartrina amb motiu de la Diada de la Llengua Catalana, organitzada aquell any a Reus per Palestra, amb la col·laboració, també, del Centre de Lectura i l'Ajuntament de Reus. Fabra hi assistia, en aquest cas, com a president de Palestra.

Com en la conferència anterior, són tres les ressenyes que tenim d'aquest acte, els mateixos tres diaris que abans: *Foment*, *Les Circumstàncies* i *Diario de Reus* —en aquest cas en tres entregues.

Si en les dues ocasions passades Fabra en algun moment o altre feia referència a la unitat lingüística com a unitat de nació, en aquest cas la referència és molt més directa; segons *Les Circumstàncies* del 26 d'abril («Per la Catalunya Gran», 1932, p. 1): «S'ha parlat avui de la unitat de la pàtria. Jo us dic que els desigs expressats tenen una sòlida garantia d'èxit: la unitat de la llengua». A partir d'aquí passa a parlar de l'homogeneïtat de la llengua catalana, per més que es vulgui dividir en català, valencià i mallorquí (*sic*), d'ençà que les regions catalanes van esdevenir províncies espanyoles. I reclama unió també en la codificació («Per la Catalunya Gran», 1932, p. 1-2):

A Catalunya s'ha operat l'obra de redreçament de la llengua escrita. Jo us dic, germans valencians i mallorquins, que a mi em preocupa poc, que de la vostra llengua en digueu valenciana o catalana o mallorquina. Però us recomano una cosa: que feu, a casa vostra, la mateixa feina que nosaltres hem fet a

Catalunya. Depureu la vostra llengua; bandegeu els castellanismes que s'hi hagin filtrat; quan us manqui una paraula recordeu-vos dels vostres escriptors antics, dels vostres clàssics, que un cop aquesta feina sigui feta us trobareu que escriviu exactament amb la mateixa llengua que nosaltres.

Nosaltres hem fet una ortografia que s'adapta a les diverses fonètiques de les terres de llengua catalana. Per totes serveix. El català és, doncs, una llengua literària que es parla amb tres modalitats.

Tenint la unitat de llengua, automàticament tindrem la unitat de la pàtria.

De manera que, tenint en compte la ressenya, l'estructura del seu discurs va ser rodona, ja que va començar parlant de pàtria i va acabar fent-hi referència, sempre amb la unitat de la llengua com a emblema; una unitat que era evident en els nostres autors clàssics: Ausiàs Marc, Ramon Llull...

El *Diario de Reus* hi afegeix que a l'acte hi va assistir el governador civil, que va deixar el seu bastó de comandament damunt la taula, la qual cosa era inaudita fins aleshores. I hi remarca l'aspecte nacional amb aquestes paraules («Diada de la Llengua Catalana», 1932, p. 2):

Nosaltres hem tret els castellanismes. En la sintaxi hem fet una obra depuradora anàloga i si féu aquest treball de redreçament, vons [*sic*] trobareu que escriureu exactament com nosaltres.

No es tracta d'imposar una fonètica, sinó que hem fet un idioma que serveix per a tots i ja tenint l'idioma català establiment un fort [llaç?] espiritual i polític, el triomf no es farà esperar.

Encara abans del franquisme, arran del bombardeig del setembre de 1937 que afectà el Centre, Fabra signà —amb altres intel·lectuals, artistes i prohoms del país— una carta de suport a l'entitat, que fou publicada —entre altres llocs— al diari *La Vanguardia* el dia 1 d'octubre de 1937.

2. FABRA DURANT EL FRANQUISME

A part d'aquestes tres intervencions cal tenir en compte, per exemple, per tal de posicionar Reus en tot l'escenari fabrià, que l'escultor reusenc Joan Rebull ja va ser qui va dissenyar i modelar la medalla d'or que el 1948, en complir vuitanta anys Pompeu Fabra, els intel·lectuals del moment van entregar-li a Prada (Amigó, 1994, p. 36). En aquest sentit, sabem a través de Ramon Amigó (1994, p. 36) que el 1949 es va oficiar un funeral dedicat a Pompeu Fabra (finat el dia de Nadal de 1948) a l'església reusenca de Sant Joan a iniciativa d'Enric Prats. Va ser un dia entre setmana a les vuit del matí, ens explica Amigó, amb recordatoris inclosos. El mateix Enric Prats va portar Josep Miracle a parlar de Pompeu Fabra al mas de

la Bassa del Just, com a deixeble que n'era i perquè ja estava aplegant les dades que tindria en compte per editar-ne el 1968 la biografia (Duch, 1996, p. 298).

És en aquest primer franquisme en què cal situar les crítiques que Llucieta Canyà —tot i que darrere d'aquesta signatura Xavier Amorós apunta que hi era tant ella com el seu home, Miquel Poal— feu a Pompeu Fabra en relació amb la poca clarividència de matisos entre l'ús dels relatius *qui* i *que* (Amorós, 2000, p. 187).

D'altra banda, poc més endavant començaran les classes de català per correspondència que s'iniciaran o s'impulsaran des de Reus durant el franquisme, en les quals hi havia tres reusenques titulades per Pompeu Fabra: Teresa Miquel, Mercè Totosaus i Teresa Vallverdú (Amigó, 1994, p. 52); i tot i que les altres persones implicades en aquest projecte no fossin titulades per ell, sí que ho eren en la normativa que ell havia estipulat, raó per la qual tot s'havia de dur a terme en la més pura clandestinitat.

El 14 de maig de 1966 sembla que es va dur a terme un acte en record de Fabra amb la presència de Ramon Aramon i Serra, secretari general de l'Institut d'Estudis Catalans, al qual també va assistir —entre altres— Pere Bohigas, president de la Secció Filològica (en representació del president de l'IEC, Jordi Rubió). A continuació, amb l'assistència de Carola Fabra, la filla de l'homenatjat, es va descobrir un bust de bronze fos de Pompeu Fabra a la biblioteca del Centre de Lectura, tal com s'indica al *Diari de Tarragona* (6 desembre 2015), i s'anuncià (30 abril 1966) i fou ressenyat (21 maig 1966) al mateix setmanari *Reus*, com assegura Jaume Massó, l'actual president del Centre de Lectura, en una comunicació per correu electrònic.

Sembla, per tant, que Amorós (2004, p. 418) s'equivoca en les dates quan en les seves memòries col·loca l'acte dins del centenari del naixement del mestre. En relació amb aquest centenari, doncs, el 1968 Reus també es va voler sumar als actes commemoratius del seu centenari. Amigó creu que potser dins d'Òmnium es va començar a moure una «Comissió organitzadora de la commemoració del centenari de la naixença de Pompeu Fabra» (Amigó, 1994, p. 106-107), tot i que després explica que es va moure des de la Secció de Lletres del Centre de Lectura i va comptar amb el suport i l'empenta del doctor Bonaventura Vallespinosa, que n'era el president en aquell moment. Es va clausurar amb una conferència d'homenatge a càrrec d'Artur Bladé Desumvila el mateix dia que havia nascut Fabra, però cent anys després: el 20 de febrer de 1968. Amorós en les seves memòries explica com es va pretendre polititzar l'acte i que (Amorós, 2004, p. 419):

La celebració tenia totes les intencions oportunes: homenatge de gratitud, d'admiració, de desgreuge i de retret als seus perseguïdors, als perseguïdors de Fabra, als que l'obligaren a l'exili. Aquell acte volia ser, i ho va ser, una manifestació no pas al carrer, sinó sota cobert: dintre dels àmbits del Centre de Lectura.

Hi va participar molta gent, provinent no només de Reus sinó també de tota la comarca.

D'altra banda, ja hem vist que la *Revista del Centro de Lectura* li va dedicar un número, precisament el del mes de febrer, mes en què el mestre també havia nascut, tot i que no només va ser en aquest número que es van incloure articles sobre Fabra, sinó també al de gener i març. Aquests números coincideixen, o es van fer coincidir, amb el gran esclat de recatalanització de la revista. El mes de gener s'obria la revista amb l'editorial «Pompeu Fabra», en què es remarcava la seva capacitat de «codificar científicament i intel·ligentment una llengua caiguda, arraconada, pintoresca i anàrquica» (1968, p. 505). El número de febrer portava per títol «Mestre Fabra a Reus» i incloïa la caricatura feta per Bon, un article de Teresa Miquel, la ressenya de la conferència que Artur Bladé Desumvila havia pronunciat al Centre i les ressenyes de les dues primeres conferències de Fabra pronunciades a Reus (25 abril 1930 i 12 gener 1932). L'editorial del març es titulava: «Pompeu Fabra: puresa, autenticitat i exemple» i incloïa una carta de la Comissió Organitzadora del Centenari de la Naixença de Pompeu Fabra en què felicitava el Centre per haver estat capdavanter en haver organitzat els actes d'homenatge al mestre i haver aconseguit fer-ne partícips els reusencs.

Després tres van ser els encarregats, com a membres del Centre de Lectura, de transportar l'acte d'homenatge als pobles de la rodalia: «la triple A», com es coneixien: Xavier Amorós, Ramon Amigó i mossèn Asens. Primer, cap a l'abril del 1968, van començar pel poble de mossèn Asens, Alforja; després van continuar per l'Arboç (ja el 24 de novembre); la tercera actuació va ser a Vinyols (4 de desembre) i posteriorment va venir el Vendrell (15 de desembre) —tot i que en el cartell també hi apareix Xavier Amorós, realment ell aquell dia no hi va poder assistir perquè va haver d'anar a una reunió d'Òmnium a Barcelona. I encara l'homenatge es va allargar al 1969, quan van anar a parlar a Masllorç i a l'Aleixar, sempre a redós o del clero o de professors de català, que eren els que organitzaven l'acte.

A més, Ramon Amigó, en aquest cas sol, també havia de participar, el 3 de juny del 1968, en l'acte de clausura del XVIII Campament General de Catalunya, al Mas d'en Vinyes i Vernet, al terme d'Arbolí, també com a homenatge a la figura de Pompeu Fabra; finalment, però, va caure un aiguat increïble i ja no s'hi va desplaçar. També dins del centenari de Fabra, Ramon Amigó, aquest cop sí, va participar en el foc de camp a Sant Joan de Penyagolosa, amb motiu de la XIII Acampada Social del Centre Excursionista de Castelló de la Plana.

Però, és clar, estàvem de ple en el franquisme i tot això no podia passar sense més. El delegat provincial, el senyor Farré Palaus, va convidar a sopar a finals d'any a l'Hotel del Sol de Tarragona diferents persones representatives del Centre de Lectura: el president, Josep Blanch; el vicepresident, Xavier Amorós; el director de la revista, Antoni Correig, i el seu amic del Consell Directiu, Josep Reig. Els

va intentar comprar dient-los que convertiria un taló de cent mil pessetes que els devia en un d'un milió de pessetes abans d'acabar aquell 1968 si el Centre de Lectura s'oblidava de «Prat de la Riba, de Pompeu Fabra i de Vidal i Barraquer» (Amorós, 2004, p. 444). Xavier Amorós no se'n va poder estar, però, i hi va respondre amb contundència; li va dir que (Amorós, 2004, p. 444):

[...] el Centre de Lectura feia cent deu anys que existia i que del primer dia creu en la cultura popular i que com va dir un mes endarrere el seu Director General, la cultura popular no resideix a ensenyar el qui no sap sinó en alguna cosa més. I la cultura popular al nostre poble i abans que res, és la cultura catalana. I que no es fessin il·lusions, que per molta penúria que passés el Centre de Lectura, ja no abdicaria mai dels seus principis.

Els companys d'Amorós també van respondre, a continuació, en la mateixa línia. Amorós només lamenta que no en quedés constància o que no se'n volgués deixar constància al llibre d'actes del Centre.

Els anys 1969 i 1970, el Centre convocà les dues úniques edicions del Concurs Pompeu Fabra de redacció i lectura en català, com s'indica al llibre de Pere Anguera (1977, p. 212).

Encara, però —malgrat que ara ja sortiríem de la temporització marcada—, caldria afegir l'article titulat «Cent anys de Fabra», que el 1991 va publicar Jordi Ginebra a la *Revista del Centre de Lectura* (desembre, núm. 39, p. 6-7) en relació amb el centenari de la publicació de la primera gramàtica de Pompeu Fabra: *Ensayo de gramática de catalán moderno* (1891), així com el de Rosa Magrané i Ferrando, «126è aniversari del naixement de Pompeu Fabra i Poch», al número de febrer de 1994 (núm. 5, p. 20), que ens parla com a membre de la Secció Excursionista, tenint en compte que, coincidint amb l'aniversari del mestre, hi haurà la 25a renovació de la Flama de la Llengua Catalana que crema a Montserrat, de la qual cosa ens explica l'origen (Magrané, 1994, p. 20):

[...] el 1968, en commemorar-se'n el centenari del naixement, les entitats excursionistes Club Excursionista de Gràcia, Unió Excursionista de Catalunya, Centre Excursionista Àliga i Agrupació Excursionista d'Etnografia i Folklore, van crear una comissió que, amb la col·laboració del món de l'excursionisme català, va encendre una flama davant la tomba de Pompeu Fabra, la Flama de la Llengua Catalana, que va ser portada a peu fins a Montserrat per part de diversos excursionistes.

I també caldria fer referència als actes que aquest any (2018) s'han dut a terme a Reus per tal d'homenatjar els cent cinquanta anys de Pompeu Fabra i els articles que, sobretot a partir dels actes, s'han publicat tant a la *Revista del Centre de Lectura* com en altres mitjans.

3. CONCLUSIONS

Com veiem, doncs, Reus no va quedar-se al marge ni abans ni després de l'aposta per una normativa catalana que ens ajudés a unificar criteris a l'hora de fer-la servir. Es van fer diferents conferències de Pompeu Fabra a la ciutat, algunes de les quals no queden exemptes d'enrenou. En definitiva, però, el que guanya és el suport a Pompeu Fabra i ja a l'exili o més enllà els reusencs se sumen als homenatges i, per tant, a reconèixer-ne la vàlua i la normativa. Aquest reconeixement alhora és un reconeixement a la nació, una voluntat d'una nació plena. I s'acostuma a fer des del Centre de Lectura, que, recuperat després de la Guerra Civil, malda per restablir la seva pàtina més reivindicativa; un Centre de Lectura que, en paraules de Joaquim Santasusagna, és «la nostra primera entitat cultural» (2000, p. 19). És en aquest sentit, per tant, d'aportació patriòtica que cal entendre el Centre de Lectura, tal com comenta Michel Ventura —per fer referència a un altre filòleg— en indicar el valor de la seva donació a l'entitat; es tracta, diu, «d'una petita mostra de l'amor que professo a la nostra pàtria» (1922, p. 211).

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AMIGÓ, Ramon (1994). *L'ensenyança de la llengua catalana, des de Reus, sota el franquisme*. Reus: Edicions del Centre de Lectura.
- AMORÓS, Xavier (2000). *Temps estranys: Clarobscur en la llarga postguerra reusenca. Llibre primer, 1941-1950*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs.
- (2004). *Temps estranys: Clarobscur en la llarga postguerra reusenca. Llibre tercer, +1961-1975 (Primera part)*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs.
- ANGUERA, Pere (1977). *El Centre de Lectura de Reus: Una institució ciutadana*. Barcelona: Edicions 62.
- «Diada de la Llengua Catalana. L'acte de diumenge darrer al "Centre de Lectura"», II, *Diario de Reus* (27 abril 1932), p. 1-2.
- DUCH PLANA, Montserrat (1996). *Reus sota el primer franquisme 1939-1951*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs.
- «En el Centre de Lectura. Conferència de Pompeu Fabra sobre "El català literari"». *Les Circumstàncies*, any LVII, núm. 96 (27 abril 1930), p. 1.
- «En el Centre de Lectura. Conferència de Pompeu Fabra sobre "L'idioma català enfront del castellà"». *Les Circumstàncies*, any LIX, núm. 10 (14 gener 1932), p. 1.
- GINEBRA, Jordi; MALLAFRÈ, Joaquim (2005). «Pompeu Fabra a Reus: textos i contextos». A: MASSOT MUNTANER, Josep; VENY I CLAR, Joan (coord.). *Miscel·lània Joan Veny*. Vol. 7. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. (Estudis de Llengua i Literatura Catalanes; LI), p. 153-180.
- IGLÉSIES, Josep; ANGUERA, Pere (1982). *Joaquim Santasusagna: Notícia bio-bibliogràfica*. Reus: Publicacions de l'Ajuntament de Reus.
- «La conferència de Pompeu Fabra». *Foment*, 2a època, núm. 242 (13 gener 1932), p. 4-8.

- MAGRANÉ I FERRANDO, Rosa (1994). «126è aniversari del naixement de Pompeu Fabra i Poch». *Revista del Centre de Lectura*, núm. 5 (febrer), p. 20.
- «Per la Catalunya Gran». *Les Circumstàncies*, any LIX, núm. 96 (26 abril 1932), p. 1-2.
- «Pompeu Fabra». *Revista del Centre de Lectura*, núm. 185 (gener 1968), p. 505-506.
- SANTASUSAGNA, Joaquim (1959). *Definició de l'excursionisme*. Reus: Associació Excursionista de Reus.
- (1974). *Paraules d'ahir: Articles editorials de «Les Circumstàncies»*. Reus: Joaquim Santasusagna.
- (1985). *Contra els tòpics*. Reus: Edicions del Centre de Lectura.
- (2000). *L'opció a la democràcia*. Reus: Edicions del Centre de Lectura.
- (2001). *Els editorials de 'Les Circumstàncies' (1931- 1933)*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs.
- VENTURA, Michel (1922). «El "Centre de Lectura" a Michel Ventura Balañà». *Revista del Centre de Lectura*, núm. 65-66 (octubre), p. 211-212.